

**DE AVANT-GARDE
IN GRONINGEN
1918-1928**

PLOEG

DE AVANT-GARDE IN GRONINGEN 1918-1928 PLOEG

Redactie:

Anneke de Vries

Jikke van der Spek

Doeke Sijens

Egge Knol

Mariëtta Jansen

Met bijdragen van:

Mariëtta Jansen

Egge Knol

Henk van Os

Kees van der Ploeg

Doeke Sijens

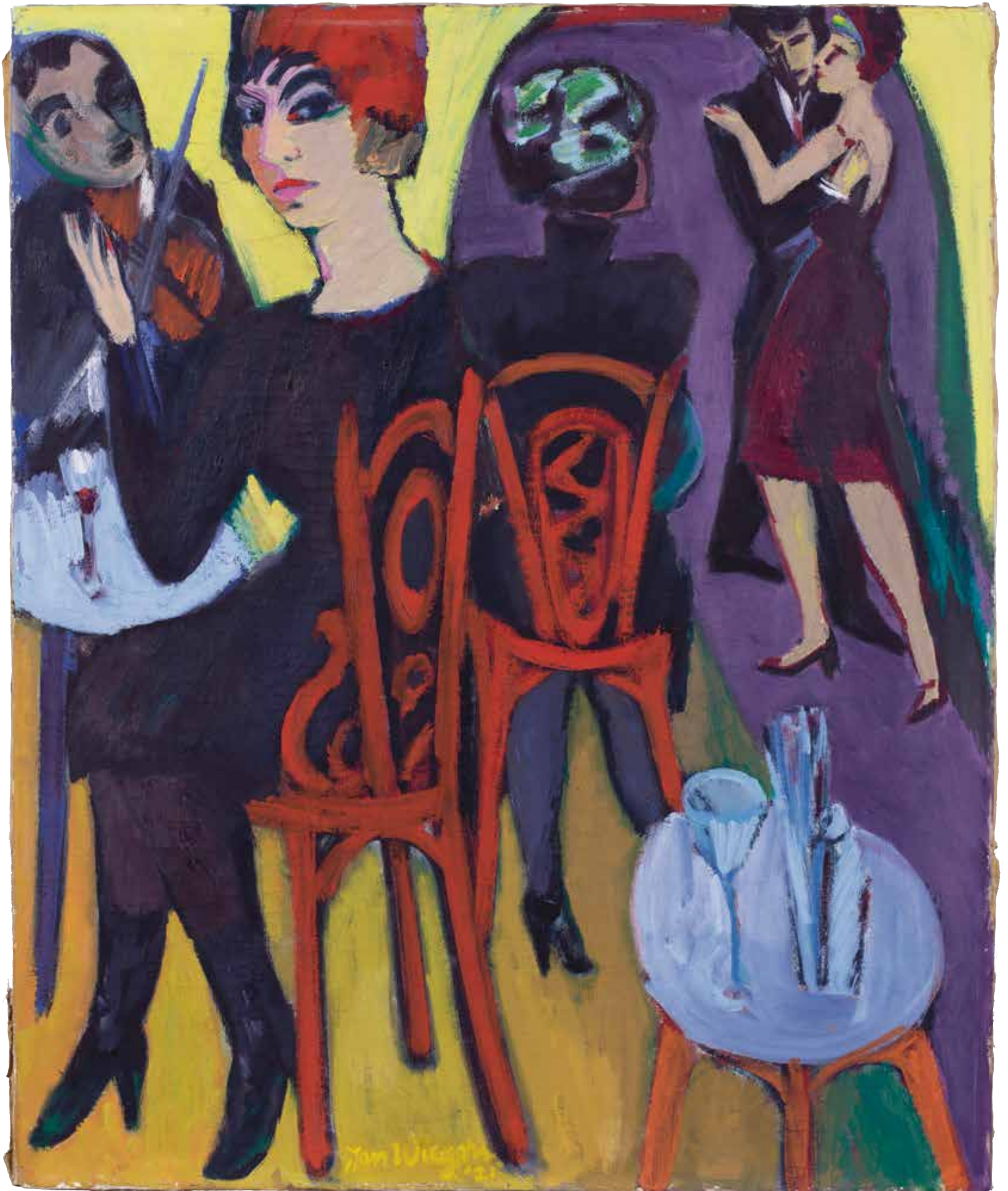
Jikke van der Spek

Han Steenbruggen

Anneke de Vries

Peter Vroege (boekconcept)

Mieke van der Wal

1 Jan Wieggers, *Music Hall*, 1921-1959, was/olieverf op doek, 100 x 82,5 cm.
Groninger Museum, verworven met steun van de BankGiro Loterij.

WOORD VOORAF

In 2018 is het honderd jaar geleden dat een groep jonge kunstenaars de Groninger Kunstkring De Ploeg oprichtte. Ter gelegenheid van dit bijzondere jubileum brengt het Groninger Museum de grote overzichtstentoonstelling *Avant-garde in Groningen. De Ploeg 1918-1928*, waarin de hoogtijjaren van deze belangwekkende kunstenaarsgroep centraal staan.

De geschiedenis van De Ploeg spreekt ook vandaag nog tot de verbeelding. Onder aanvoering van Jan Wiegers, die gedurende een gezondheidskuur in het Zwitserse Davos in 1920-1921 bevriend was geraakt met Ernst Ludwig Kirchner, ontstond binnen De Ploeg een bijzondere kleurrijke (schilder)kunst geïnspireerd op het Duitse expressionisme. Ook in de daaropvolgende jaren legden de kunstenaars een avant-gardistisch elan aan de dag en stonden ze open voor de verwerking van uiteenlopende nieuwe invloeden. Inmiddels wordt De Ploeg beschouwd als één van de belangrijkste kunstenaarsgroepen in de Nederlandse kunstgeschiedenis van de twintigste eeuw. De kunst van de vooroorlogse Ploeg is sinds jaar en dag dan ook een voornaam speerpunt binnen het beleid van het Groninger Museum. Mede dankzij samenwerking met de in de jaren tachtig opgerichte Stichting De Ploeg heeft dit een buitengewoon interessante collectie werken van Ploegleden van het eerste uur opgeleverd. Daarnaast is er in die afgelopen jaren onderzoek verricht dat heeft geleid tot een keur aan belangrijke uitgaven. Het boek *Avant-garde in Groningen. De Ploeg 1918-1928*, dat de gelijknamige tentoonstelling vergezelt, voert de lezer mee in het turbulente verenigingsleven van de club en biedt een kaleidoscopisch beeld van De Ploeg voor, tijdens en na de hoogtijjaren.

Een welgemeend woord van dank is hier dan ook vanzelfsprekend op zijn plaats, allereerst aan de schrijvers en samenstellers van deze uitgave. Net als het geval was bij de in 2014 verschenen uitgave *H.N. Werkman 1882-1945. Leven & werk*, is ook dit boek samengesteld door een enthousiast team Ploegkenners. Schrijvers en redactie zijn wij bijzonder erkentelijk voor het resultaat, dat tot stand is gekomen door kennis van zaken, noeste arbeid en onderlinge inspiratie. Uitgeverij WBOOKS en ontwerpbureau Bloemvis danken wij voor de plezierige samenwerking.

Op deze plek willen wij ook een ieder hartelijk bedanken die een bijdrage heeft geleverd aan deze uitgave: de Stichting De Ploeg, de Stichting Johan Dijkstra, het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, het Stedelijk Museum Amsterdam en andere publieke instellingen en particulieren die ons van dienst zijn geweest. Onze dank gaat tevens uit naar Richard ter Borg, Henny van Harten, Michael Hermse, Cees en Anna Hofsteenge, Peter Jordens, Wim Koops, Marten de Leeuw, Henk van Os, John Stoel, Peter Vroege en al diegenen die hun bijzondere bereidwilligheid hebben getoond bij de totstandkoming van dit boek.

De Ploeg heeft ondertussen in Groningen, maar ook daarbuiten, een vertrouwde klank gekregen. Kunstenaars als Jan Wiegers, H.N. Werkman, Jan Altink, Johan Dijkstra, Wobbe Alkema, Alida Pott, George Martens, Jan Jordens en Jan van der Zee zijn gevestigde namen. Ook het feit dat PostNL De Ploeg in dit jubileumjaar heeft uitverkoren voor een serie postzegels bevestigt het belang van dit culturele erfgoed.

Museum en Stichting wensen u een inspirerend Ploegjaar toe.

Andreas Blühm
Algemeen directeur Groninger Museum

Deddo Houwen
Voorzitter Stichting 100 jaar De Ploeg

INHOUD

VOORWERK

- > Woord vooraf 5
- > Inhoud 6
- > Over vroeger en nu
Preludium 10

1900 – 1918

1 DE DERDE KOOPSTAD VAN HET LAND

INLEIDING 16

BEELD VAN DE STAD

- > Een stad die er mag zijn
1900-1918 | De ontwikkeling van Groningen 18
- > Cultuur in een bruisende stad
1900-1918 | Het culturele klimaat in Groningen 20
- > Jugendstil naast neostijlen
1900-1918 | De groeiende stad bouwt 22

KUNST IN EN UIT GRONINGEN

- > Geboren in Groningen, elders naam gemaakt
1842-1926 | Israëls, Mesdag, Eerelman 26
- > Mesdag, de grote schaduw
1880-1920 | De families Mesdag en Van Houten 28
- > Schoonste verzameling moderne meesters
1894-1928 | Van Museum van Oudheden tot Groninger Museum 30

CULTUREEL MILIEU

- > Wie had ooit zóó iets gezien!
1896-1904 | Van Gogh in Groningen 32
- > Kandinsky in de koepelzaal
1910-1918 | Expositiegelegenheden in Groningen 34
- > Rondkijken in de wereld
1900-1918 | Kunstliefhebbers in de stad 36

KUNSTOPLEIDING

- > De vaders van De Ploeg
1857-1922 | Minerva en docenten 38
- > Netjes is zo vervelend
1884-1956 | De invloed van schilder en docent F.H. Bach 40

FINALE

- > Een collectie locale kleur
1918 | Tentoonstelling van werk van Groningsche kunstenaars en amateurs 42

1918 – 1921

2 GOEDGEKEURD BIJ KONINKLIJK BESLUIT

1921 – 1924

3 GLOEDNIEUW EN ACTUEEL

INLEIDING 48

OPRICHTING EN ORGANISATIE

- > Een kunstkring onder Groninger artisten
1918 | De oprichting van De Ploeg 50
- > Een traditie van ruimdenkendheid
1918 | Doelstelling en statuten 52

LEDEN EN KOERS VAN HET EERSTE UUR

- > Pictura moeten we vasthouden
1919 | De eerste expositie 54
- > Aanduidingen, geen excessen
1919-1921 | Artistieke richtingen in het begin 56
- > Zonder discipline geen stevigheid
1918-1921 | Koers en ballotage 60
- > In de kunst vindt men geen bestaan
1918-1941 | Nette betrekkingen 62

RECEPTIE EN PROFILERING

- > Koopkrachtige burgers
1918-1929 | De kunstlievende leden 64
- > Per schuit of per kar
1919-1920 | Vroege tentoonstellingen 66
- > Het machtige reclamemiddel
1919-1924 | Lezingen van derden 68
- > Reclamebureau De Ploeg
1919-1921 | De commissie voor toegepaste kunst 72

PRIKKELS

- > Door de kwastenbende van een zekeren dood gered
1920-1921 | Jan Wiegers naar Davos 74
- > Expressionisme uit het hooggebergte
1920-1938 | De vriendschap tussen Wiegers en Kirchner 76

INLEIDING 80

ONTWIKKELINGEN

- > Een geste van durf
1921 | De juryvrije tentoonstelling 82
- > Sturm und Drang en stemmingsstukjes
1923 | Een Ploegtentoonstelling in Pictura? 86

NIEUW PAPIER

- > Er woont veel talent en energie in Groningen!
1921-1922 | Blad voor Kunst 88
- > Zes houtsneden voor een dubbeltje
1923-1924 | Catalogi van De Ploeg 90

TECHNIEKEN

- > Bijenwas en autobenzine
1921-1928 | Een nieuwe techniek van schilderen 92
- > Een ets als een bom
1921-1930 | Vernieuwingen in de grafiek 94

BEELD EN ZELFBEELD

- > Voor alles homogeen
1918-1924 | Afscheid en aanwas 98
- > De Ploeg had een eigen gebouw
1923-1924 | De Rode Hel 100
- > Onbevoegd maar niettemin onmisbaar
1918-1928 | De Ploeg en de dagbladkritiek 102

GEESTVERWANTEN IN DE VOORHOEDE

- > Nieuwe en merkwaardige uitgaven
1921-1926 | Internationale tijdschriften als communicatiemiddel 104
- > De Nieuwe Beelding in Groningen
1922-1927 | De Ploeg en De Stijl 106
- > Oproep en verkwikking
1923-1926 | Het Roze Pamflet en The Next Call 108

VEELZIJDIGHEID

- > Dan gaan ze steken in hout, hakken in steen
1918-1940 | Beeldhouwkunst bij De Ploeg 112
- > Bouwers aan de nieuwe stad
1921-1928 | Architectuur binnen De Ploeg 114
- > Nieuw Hellas
1923-1941 | Literatoren onder de leden 118

DWARÀERBANDEN

- > Ateliers voor en door Ploegleden
1920-1933 | Atelierverbouwingen 120
- > De blauwe hemel naast de Rode Hel
1923-1925 | Het atelier aan de Noorderstationsstraat 122
- > Een vroolijk zomerleven
1919-1925 | De kring rond Prakke en De Ploeg 124

1924 – 1925

4 DADEN VAN ECHTE PLOEGKUNST

INLEIDING 128

ONTWIKKELINGEN

- > Willen en kunnen
1924 | Tentoonstelling bij Pictura 130
- > Triumfeerende vrijheid
1925 | Tentoonstelling bij Pictura 134

VERENIGINGSLEVEN

- > Wrijving onder de leden
1924 | Hervorming 136
- > Hulp en vriendschap
1921-1940 | Contact met andere kunstenaarsverenigingen 138

PLOEGPUBLICATIES

- > De extase van het zien
1924 | Teekeningen 140
- > Versterking van de onderlinge band
1924-1925 | Het Kouter 142
- > Een kalender van artistieke allure
1926 | De Ploegkalender 144

THEMA'S: STAD EN LAND

- > Schilderijen van de aarde
1918-1940 | De expressionistische landschapsschilderkunst van De Ploeg 146
- > Roaring Twenties: Groningen metropool van het noorden
1918-1940 | De Ploeg en de Stad 150

ARTISTIEKE PRAKTIJK

- > Kleet je daar maar uit
1918-1940 | Modeltekenen 152
- > Nood of deugd?
1918-1940 | Bijzonder materiaalgebruik 154
- > Aesthetisch uitgevoerde gebruiksvorwerpen
1918-1931 | Toegepaste kunst 158

DWARÀERBANDEN

- > Een kerkzaal als een bioscoop
1924-1925 | Reitsma en Martens in Kollum 160
- > Plankenkoorts
1922-1935 | Toneel en theater 162

1926 – 1928

5 STORM EN DRANG

INLEIDING 168

ONTWIKKELINGEN

- > Groningse kleuren op de Keizersgracht
1926 | Expositie bij de Galerie d'Art Français 170
- > Meer grimmig dan lustig
1928 | Lustrumexpositie 172

VERENIGINGSLEVEN EN KOERS

- > Een tweede home voor De Ploeg
1925-1928 | De Ploeg in het Prinsenhof 176
- > Een staatsgreep
1926 | De bestuurscrisis binnen de kunstkring 178
- > Enige verdwaalde congresleden
1919-1941 | De Ploeg en Pictura 180
- > De avond werd geopend met kaartspel
1918-1941 | Bestuur en verenigingsdrukwerk 184

PROFILERING EN RECEPTIE

- > In zaken gaat het slecht!
1920-1928 | Kopers en opdrachtgevers 186
- > Die Grenzen sind ausgewischt
1927 | Het Ploeg-propagandaboek 188
- > In Groningen schijnt zich een school te vormen
1921-1928 | De Ploeg in de vakliteratuur 190

INTERACTIE

- > Duelportretten
1926-1930 | Kunstenaarsportretten als genre 192
- > Moderne kunst in een hypermoderne villa
1927 | Ploegexpositie aan de Oranjesingel 196
- > Ha! is mij dat een feest
1927-1930 | De Groninger Volksvertellingen 198

1929 – 1942

6 IS HET PLOEGEN GEDAAN?

1945 – 2018

7 ARS LONGA, VITA BREVIS

INLEIDING 202

ONTWIKKELINGEN

- > Portfolio De Ploeg
1929 | Album De Ploeg 1929 204
- > Tussen de jongeren en jongsten
1932 | Tentoonstelling Levende Nederlandsche Meesters 206
- > Een terugblik door de kaleidoscoop
1938 | Lustrumtentoonstelling bij Pictura 208

PLEISTERPLAATSEN

- > Het gesprek dat nimmer eindigt
1929-1941 | De Ploeg en Bodega Dik 212
- > 't Blauwborgje was ons openluchtatelier
1918-1941 | De Ploeg en Blauwborgje 214

VERENIGINGSLEVEN

- > Ieder trekt zijn eigen lijn
1918-1941 | Vriendschap en rivaliteit 216
- > Fanfare en zwanenzang
1936-1937 | Vier Ploegtijdschriften 218

PUBLIEKE ZAKEN

- > De zaal vermooien
1930-1941 | Monumentale opdrachten 222
- > Kunst en samenleving
1929-1941 | Maatschappelijke betrokkenheid en politieke interesse 224

PROFILERING EN RECEPTIE

- > De belangstelling viel niet tegen
1929-1940 | Exposities buiten Groningen 226
- > Zijn er nog meer schilders hier?
1927-1941 | Kunstkringen naast De Ploeg 228
- > Liever een deskundig Ploeglid dan een ondeskundige onbekende
1929-1940 | Ploegleden als critici 230

INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

- > Ambitie met en zonder grenzen
1920-1936 | Ploegleden exposeren buiten Nederland 232
- > Het werk onzer groote kunstbroeders
1933 | Internationale Tentoonstelling 234
- > 't Lijkt ons niet te best
1937-1941 | Oorlogsdreiging en bezetting 238

INLEIDING 242

EXPOSITIES EN ONDERZOEK

- > Weg met het plaatje
1945-1960 | De Ploeg als museumstuk 244
- > Uit stof en rommel opgediept
1945-1970 | Reflectie op het eigen werk 246
- > Pioniers in het Ploegonderzoek
1957-1989 | De Ploeg onder kunsthistorici 248

DE PLOEG VERZAMELD

- > Elke aankoop is een avontuur
1945-1970 | Vroege verzamelaars na de oorlog 250
- > Cultureel Erfgoed De Ploeg
1955-2018 | Het Groninger Museum als verzamelcentrum 252

CODA

- > Ploegen, zaaien, oogsten
2018 | Positionering van De Ploeg nu 254

NAWERK

- > Noten 256
- > Bronnen en literatuur 265
- > Namenregister 268
- > Over de auteurs 271
- > Illustratieverantwoording 271

Jan Wiegiers, *Groninger landschap met kanaal*, 1923, was/olieverf op doek, 70 x 56 cm (zie ook afb. 217).

1921 – 1924

3 GLOEDNIEUW EN ACTUEEL

INLEIDING 80

ONTWIKKELINGEN

- > Een geste van durf 82
- > Sturm und Drang en stemmingsstukjes 86

NIEUW PAPIER

- > Er woont veel talent en energie in Groningen! 88
- > Zes houtsneden voor een dubbeltje 90

TECHNIEKEN

- > Bijenwas en autobenzine 92
- > Een ets als een bom 94

BEELD EN ZELFBEELD

- > Voor alles homogeen 98
- > De Ploeg had een eigen gebouw 100
- > Onbevoegd maar niettemin onmisbaar 102

GEESTVERWANTEN IN DE VOORHOEDE

- > Nieuwe en merkwaardige uitgaven 104
- > De Nieuwe Beelding in Groningen 106
- > Oproep en verkwikking 108

VEELZIJDIGHEID

- > Dan gaan ze steken in hout, hakken in steen 112
- > Bouwers aan de nieuwe stad 114
- > Nieuw Hellas 118

DWARÀERBANDEN

- > Ateliers voor en door Ploegleden 120
- > De blauwe hemel naast de Rode Hel 122
- > Een vrolijk zomerleven 124

116 Alida Pott, *Affiche 'Jurievrije tentoonstelling De Ploeg'*, 1921, gouache op papier, 105 x 78 cm. Particuliere collectie.

De Ploeg heeft begin 1921 een reputatie opgebouwd op het gebied van affiches voor exposities en lezingen, zo blijkt uit verschillende krantenberichten: 'Het wordt zoo langzamerhand gewoonte, om aan het eind van het winterseizoen uit te kijken naar de in verschillende winkels en universiteit opgehangen reclameplaten, aankondigend de jaarlijksche tentoonstelling van "de Ploeg".'¹⁵

ONTWIKKELINGEN 1921 > DE JURIVRIJE TENTOONSTELLING

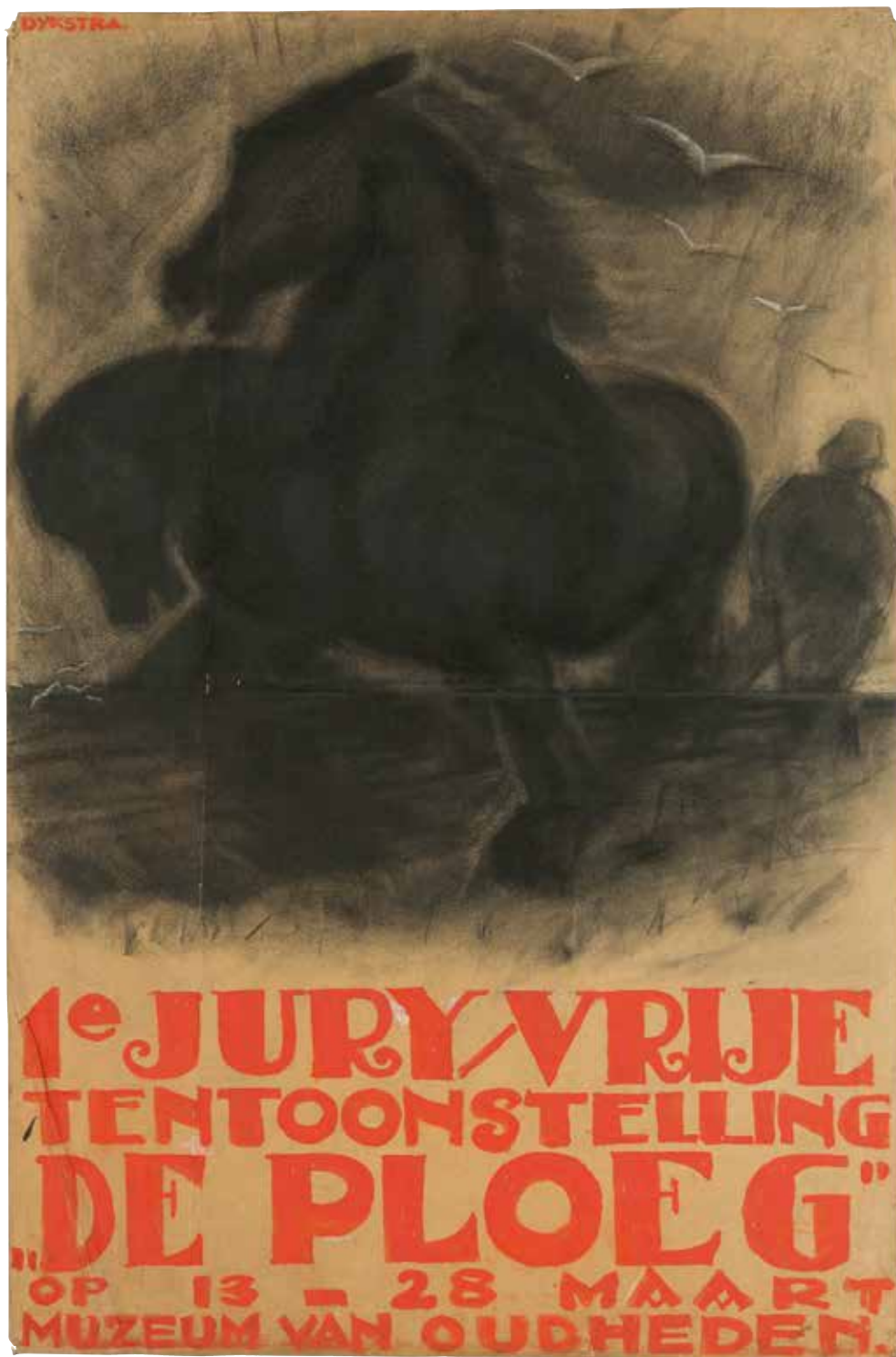
EEN GESTE VAN DURF

Begin 1921 waagt De Ploeg zich aan een experiment waarvoor de aanzet uit behoudende hoek komt: een ongejureerde tentoonstelling. De selectieprocedure voor exposities is vanaf het begin een teer punt geweest. Volgens de statuten mag iedere deelnemer een stuk ongejureerd inzenden, maar dat leidt kennelijk tot ontevredenheid: voor de Pictura-expositie van mei 1920 waren op voorstel van de ambitieuze Jordens alle stukken gejureerd, om 'ongewenscht werk te kunnen weren'.¹ Ook dat bleek echter niet ideaal; het bestuur noemt het jureren achteraf althans 'mislukt'.² Na aandringen van de traditionalist Jan Derksen Staats wordt besloten tot het andere uiterste: de eerstvolgende tentoonstelling, van 13 tot 28 maart 1921, zal juist juryvrij zijn, in de verwachting dat het zelfkritisch vermogen van de leden groot genoeg is.³ De *Provinciale Groninger Courant* prijst de kunstkring om deze 'geste van durf', maar Jordens bedankt als lid.⁴ Ruikt hij onraad? Een ophangcommissie, bestaande uit Werkman, Pott en Martens, zorgt

voor de inrichting.⁵ Werkmans verzoek om ook een 'commissie van advies' te benoemen wordt terzijde geschoven.⁶ Zo overtuigd zijn de leden van het succes van de expositie dat er een verloting aan wordt verbonden ter financiële ondersteuning van Jan Wiegers.⁷

Diffuus record

Wiegers, die eind maart terugkeert uit Zwitserland, zendt achttien schilderijen en prenten in, vermoedelijk allemaal in het afgelopen jaar ontstaan. Hij is een van 23 deelnemers van wie in totaal het recordaantal van ruim tweehonderd werken de twee Pictura-zalen in het Groninger Museum tot de nok toe vullen. Voor zover uit de summiere catalogus valt af te leiden, hebben schilderijen de overhand; daarnaast zijn er van enkele kunstenaars 'studies' (mogelijk deels tekeningen) te zien. Grafiek is er van Dijkstra; Bruins en Reitsma exposeren architectuurfoto's en Jet Jordens

117 Johan Dijkstra, *Affiche '1e Juryvrije tentoonstelling "De Ploeg"', 1921, houtskool en gouache op papier, 98,5 x 65 cm. Stichting Johan Dijkstra, Groningen.*

oogst bewondering met haar batikwerk.⁸ Naast portretten en stillevens overheersen de landschappen; Martens toont als enige enkele naakten. De artistieke richtingen zijn al even divers als de beoefende genres en dus is het beeld van de vereniging zeer diffuus. Niet alle Ploegleden zijn dan ook gelukkig met het geheel.

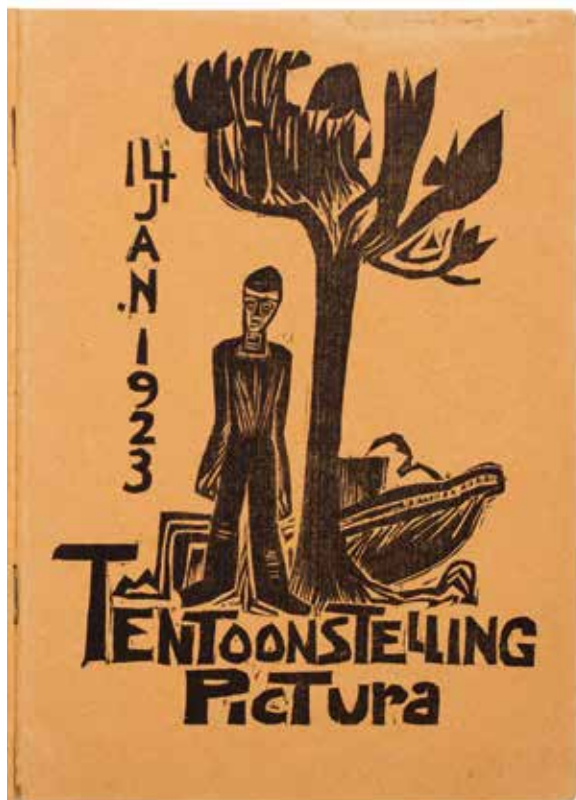
Partijdigheid

De ophangcommissie komt haast vanzelfsprekend onder vuur te liggen. Bruins is er zo geïrriteerd over dat bij de opening een en ander 'niet in orde was' dat hij als lid bedankt.⁹ Ernstiger is het verwijt van Derksen Staats dat Martens, Werkman en Pott hun positie hebben misbruikt door hun eigen werk op de 'eereplaatsen' te hangen; hij beschuldigt ze bovendien van 'partijdigheid' ten opzichte van de 'moderneren', wier werk volgens hem beter uitkomt dan dat van de 'niet moderneren' waartoe hij zichzelf blijkbaar

rekent.¹⁰ Voorzitter Benes weet de gemoederen te sussen, maar Derksen Staats stapt niettemin op en het volgende jaar keert de jury terug – met volstrekte volmacht.¹¹

Het gekrakeel binnenskamers steekt scherp af tegen de unaniem welwillende toon van de kritieken. Vanwege de veelpluimigheid én de omvang van de expositie blijven de meeste critici echter in algemeenheden steken, en met Wiegers weet men al helemaal geen raad.¹² Alleen De Vries Lam ziet zijn potentieel: hij prijst hem in de *NRC* als 'een jong schilder, die misschien wel tot grotere dingen zal komen.'¹³

Werd Wiegers vóór zijn vertrek al 'Groningens meest moderne schilder' genoemd, op deze tentoonstelling blijkt dat de afstand tussen hem en de andere Ploegleden, zeker nu Jordens afwezig is, alleen maar groter is geworden.¹⁴ ANNEKE DE VRIES

121 H.N. Werkman (druk) en Jan Wiegiers (illustratie), voorplat van de catalogus *Tentoonstelling Pictura 14 jan. 1923, 1923*, houtsnede op papier, 24 x 16 cm. Groninger Museum.

122 Rechts: H.N. Werkman, *Ochtendwandeling in de herfst*, ca. 1922, was/olieverf op jute, 64,5 x 54,3 cm. Singer Laren.

De criticus van het *Nieuwsblad* noemt nummer 24 van de catalogus, *Oostum* van Dijkstra, 'met zijn geurige rooden en blauwen een der beste dingen van deze tentoonstelling'.²⁸ Hij (of zij?) heeft daartegenover duidelijk plezier in het afkraken van Martens, Wiegiers en Werkman, die een 'cacaphonie van monstrositeit' presenteren, zonder 'innerlijke groei'. Werkman, die onder meer *Wandeling in den herfstmorgen* exposeert, 'ziet de wereld nog altijd, als ware hij constanterlijk onder den inspireerenden invloed van marasquino en groene benedictine.'

ONTWIKKELINGEN 1923 > EEN PLOEGTENTONSTELLING IN PICTURA?

STURM UND DRANG EN STEMMINGSSTUKJES

De tentoonstelling van Ploegleden die van 14 tot 28 januari 1923 plaatsvindt in Pictura heeft een nieuwe locatie (het genootschap is intussen verhuisd van het Groninger Museum naar het Prinsenhof), maar vertoont verder de onderhand klassieke Ploegcocktail van alle gradaties in moderniteit, zo valt ook de critici op.¹⁹ Het *Nieuwsblad* plaatst de 'Sturm- und Drangkunst' (overigens geen aanbeveling) van Wiegiers, Werkman en ook Martens tegenover het werk van Altink en Dijkstra, die wèl iets 'presteeren'.²⁰ 'Nog 't minst modern', aldus *Ons Noorden*, is E.B. van Dulmen Krumpelman, die 'nog stemmings-stukjes' toont, 'waarmee de anderen radicaal gebroken schijnen te hebben'.²¹ De beeldhouwer Valk staat volgens het *Nieuwsblad* met zijn schetsen 'feitelijk tusschen deze beide drietallen in'.²²

Van deze zeven kunstenaars zijn in totaal 117 werken te zien in de gebruikelijke variatie aan thema's en technieken. Nieuw is deze keer het relatief grote aandeel aan grafiek van Altink en Dijkstra. Ook Werkman en Wiegiers tonen prenten. Eveneens nieuw en nog interessanter is dat deze vier grafici houtsneden leveren voor een geïllustreerde catalogus – de eerste die verschijnt bij een expositie met werk van Ploegleden.

De Ploeg of niet De Ploeg?

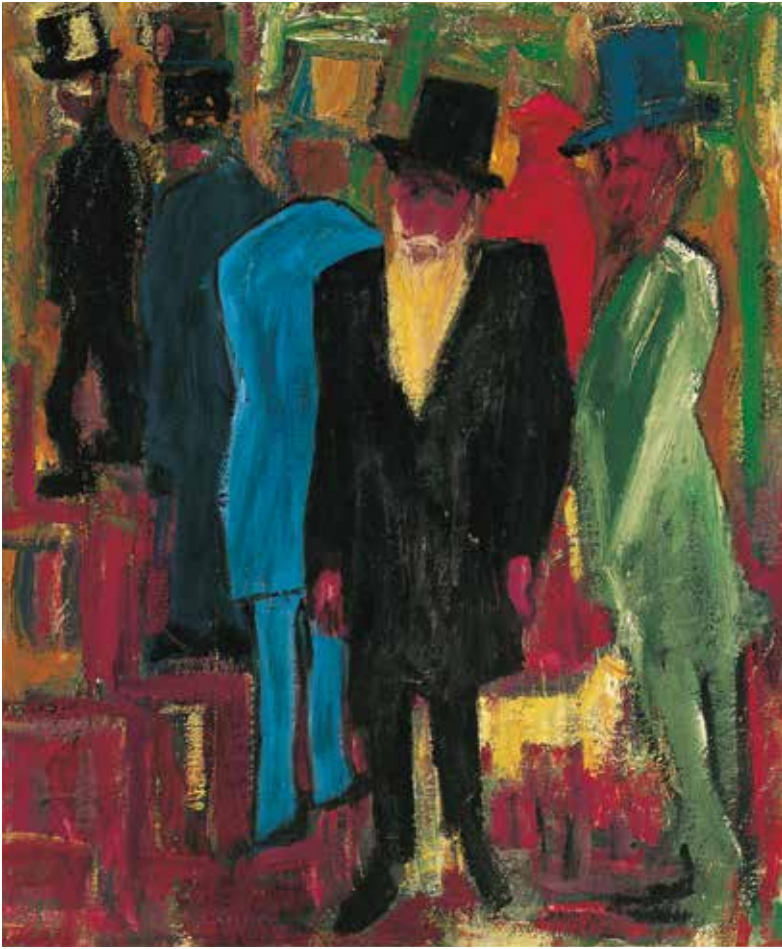
De catalogus bevat nog een andere noviteit: een radicaal-pamflettistische tekst van Job Hansen, waarin hij de veranderingen schetst die zich aftekenen in kunst en architectuur: 'Het werk houdt op sentimenteel en / aesthetisch te zijn. / Het ontstaat niet zoo erg meer uit / inspiratie – uit een oogenblik. / Maar uit overtuiging en groei.' Hansens tekst geeft deze tentoonstelling een beslissende duw richting de avant-garde, ook al ademen niet alle geëxposeerde werken dezelfde geest. Vreemder is dat Hansen op dit moment nog geen lid is van De Ploeg, terwijl deze expositie altijd is

beschouwd als een reguliere Ploegtentoonstelling, zij het van een beperkt aantal leden. Ook Van Dulmen Krumpelman wordt pas in 1925 Ploeglid.²³ Bij nader inzien schrijft Hansen niet over de kunstkring en haar bedoelingen, al treft hij wel de sfeer die er in deze jaren heerst. Sterker nog: de naam van De Ploeg wordt nergens in de catalogus vermeld, en al evenmin in de kritieken en de advertentie; en nergens in de notulen komen de catalogus en de tentoonstelling ter sprake.²⁴ Dat kan maar één ding betekenen: het is geen initiatief van De Ploeg maar van enkele Ploegleden, die er de buitenstaanders Hansen en Van Dulmen bij betrekken.

Geen dissidentenactie

Wat ook de achtergrond van deze opmerkelijke actie is, de deelnemers zijn geen Ploegdissidenten, integendeel: het voltallige bestuur doet mee, op Reitsma na.²⁵ Omdat de voorgaande Ploeg-expositie in april 1922 plaatsvond, is er misschien enige frustratie over de frequentie van de tentoonstellingen en vast ook over het plaatsgebrek door het grote aantal deelnemers; misschien willen sommigen ook voor een keer geen jury-discussies. De betrokkenheid van Hansen valt te verklaren uit zijn vriendschap met Dijkstra en Werkman. Van Dulmen Krumpelman was in november 1922 bij Pictura aanbevolen door Breitner als diens 'kunstbroeder en volgeling'.²⁶ Het besluit om gezamenlijk te exposeren heeft vermoedelijk vooral een praktische achtergrond, maar de Ploegleden hebben kennelijk geen principiële bezwaren.

Nergens blijkt in de notulen dat de leden het bestuur iets kwalijk nemen: alle bestuursleden worden herkozen behalve Reitsma, die wordt vervangen door Werkman.²⁷ Dat gebeurt in mei, als er weer een tentoonstelling opent in Pictura – ditmaal van de voltallige Ploeg. ANNEKE DE VRIES

123 Johan Dijkstra, *Kerkje te Oostum*, 1922, olieverf op doek, 70,5 x 90 cm. Collectie Stichting De Ploeg, bruikleen Groninger Museum.

De kritiek heeft het met de catalogus even moeilijk als met het werk van Wiegers en Werkman. 'Misschien is "dichtwerk" te veel eer voor dit rammelen [met?] woorden en zinnen-aaneenrijgen, dat meer, door gebrek aan logischen gedachtingang, door gebrek aan waarheid van den geest, tot een stotend proza wordt. Toch loopt door het geheel iets van een eigen geest, een opmerkingsgave, niet altijd uit eigen mars puttend trouwens; maar die toch, hier en daar, wel eens iets belangrijks te zeggen heeft. De uiterlijke vorm doet dit alles geen goed. Wat de één echter schoonheid van vorm noemt, vindt een ander reeds een misbruik van het woord alléén. Dit geldt ook voor een paar houtsneden die dit boekje heeten te versieren, waarop de twee van Altink een uitzondering maken.'²⁹

124 H.N. Werkman (typografie en druk) en Jan Altink (illustratie), twee pagina's uit de catalogus *Tentoonstelling Pictura 14 jan. 1923*, 1923, houtsnede en boekdruk op papier, 24 x 32 cm. Groninger Museum.

BIJENWAS EN AUTOBENZINE

In Zwitserland heeft Wieggers zijn opvattingen aangaande vorm, kleur en vlakverdeling stellig kunnen aanscherpen, maar het is niet zo dat het expressionisme volledig nieuw voor hem was. Het is ook niet zozeer stijl als wel techniek die de grote omslag in zijn schilderkunst bewerkstelligt. Bij Kirchner leert Wieggers te schilderen met was/olieverf, volgens een door de Duitse kunstenaar omstreeks 1907 uitgevonden en daarna verder ontwikkeld procedé.

Ambacht voor industrie

Ernst Ludwig Kirchner, Erich Heckel en Karl Schmidt-Rottluff, die in 1905 de kunstenaarsgroep Brücke formieren, delen een warme belangstelling voor eeuwenoude volkskunsttradities én een aversie jegens de gevestigde elite van salons en academies. Waar zij zich onder meer aan storen, is de teloorgang van vaktechnische kennis in het kunstonderwijs als direct gevolg van de industriële verfproductie, in het bijzonder tubeverven. Op grond van literatuuronderzoek en proeven ontwikkelen zij hun eigen verven, die voldoen aan hun specifieke artistieke wensen. Zo vertrouwt Heckel op een sneldrogende temperaverf van eigen receptuur en ontwikkelt Kirchner de voor hem ideale verfsoort dankzij een medium van bijenwas en autobenzine. Met de ontwikkeling van de auto-industrie vindt dit nieuwe, uitgezuiverde aardolieproduct snelle verspreiding en bereikt het om z'n kwaliteiten als schoonmaakmiddel voor schildersgerei eind negentiende eeuw ook de kunstenaarsateliers. Omdat het olieverf instabiel maakt, wordt het ongeschikt bevonden als medium. Kirchner ontdekt echter dat dit negatieve aspect kan worden opgeheven als kleine hoeveelheden bijenwas aan de vluchtige substantie worden toegevoegd. In de juiste verhouding geeft olieverf vermengd met het bijenwas-benzinemedium een verf die zich soepel, snel en dekkend laat uitsmeren en die bovendien snel droogt.⁴⁴

Een ideale verf om snel te schilderen

De betekenis van Kirchners vondst is zowel van kunsthistorische als artistieke betekenis. Het gebruik van bijenwas als bindmiddel voor verven kent een traditie die teruggaat tot de klassieke oudheid. Met de introductie van olieverf en de opkomst van het olieverfschilderij raakt het binnen Europa snel in onbruik, omdat het zich slechts onder verhitting – bijenwas smelt bij ongeveer 62 graden – vloeibaar laat uitsmeren.⁴⁵ Autobenzine blijkt voor het eerst in staat bijenwas volledig op te lossen en, zolang de benzine niet is vervlogen, laat het benzine-wasmedium zich op zijn beurt eenvoudig mengen met olieverf. Dankzij het nieuwe, chemische product kan Kirchner de twee natuurlijke stoffen met hun zo rijke geschiedenis en zo verschillende eigenschappen samenbrengen. De artistieke mogelijkheden weet hij vervolgens optimaal uit te buiten. Hij prepareert zijn doeken met een absorberende, krijtrijke grondering om vervolgens met relatief vloeibare was/olieverf te schilderen. Tijdens het uitstrijken van de verf neemt de absorberende laag benzine en lijnolie op terwijl de lobbige was en pigmenten vooral aan het oppervlak achterblijven. Doordat de benzine volledige vervliegt, wordt de verfstructuur uiteindelijk bepaald door lijnolie en bijenwas, en het karakter van het oppervlak door de achtergebleven bijenwas. Hoe vloeibaarder de verf, hoe sneller ze droogt en hoe nadrukkelijker ze vraagt om een vlotte, schetsmatige wijze van schilderen. Het is deze directe – bijna primitieve – benadering die Kirchner, binnen de context van wat later expressionisme zou gaan heten, zoekt. En het is die methode die Wieggers zo'n twaalf jaar later gretig overneemt, om haar vervolgens te introduceren binnen de Groninger moderne schilderkunst. HAN STEENBRUGGEN

131 Jan Altink, *Koopvrouw op landweg*, 1925, was/olieverf op doek, 70,5 x 58,5 cm. Groninger Museum, verworven met steun van het Kammingafonds.

Omdat olieverf waaraan benzine met daarin opgeloste bijenwas is toegevoegd zoveel sneller droogt dan zuivere olieverf, is het mogelijk om een schilderij in één sessie op te zetten en te voltooien. Vooral voor de kunstenaars van De Ploeg die het buiten-schilderen prefereren, biedt de techniek dan ook grote voordelen. Vanwege de vloeibaarheid van de verf zijn ze echter wel genoodzaakt af te zien van het gangbare schilderspalet en gebruik te maken van bekertjes of bakjes. Mede om die reden beperken ze zich in het vrije veld doorgaans tot een aantal kleuren. *Koopvrouw op landweg* van Jan Altink is een goed voorbeeld van een schilderij dat 'en plein air' is ontstaan en is opgezet in enkele tinten vloeibare was/olieverf. Als een vliedunne huid spant de gepigmenteerde bijenwas zich over de rulle krijtgrondering.

132 Johan Dijkstra, *Portret van Jan Wiegiers*, 1926, was/olieverf op doek, 75 x 100 cm. Groninger Museum.

Het portret dat Johan Dijkstra in 1926 maakte van Jan Wiegiers is een van de meest uitgewerkte kleurcomposities uit die jaren. Dijkstra gebruikt tijdens het schilderen zowel de vloeibare als de smeuijge verfsamenstelling. Een interessante bijkomstigheid is dat Dijkstra in zijn nauwgezette weergave van wat hij op het atelier van Wiegiers waarneemt een indruk geeft van het verloren gegane schilderij *Twee naakten* (afb. 304) en de zogenaamde verfpiano die Wiegiers onderaan zijn schildersezels heeft bevestigd. In de bakjes, die tezamen de 'piano' vormen, bevinden zich de vloeibare verven en een penseel voor elke kleur om snel te werken en vertroebeling te voorkomen (afb. 108).

133 Links: Johan Dijkstra, *Zelfportret met schilderspalet*, 1925, was/olieverf op doek, 100 x 75 cm. Particuliere collectie.

134 Boven: Jan Altink, *Vier paarden*, 1925, was/olieverf op doek, 77 x 100 cm. Museum Belvédère, Heerenveen-Oranjewoud.

Johan Dijkstra ziet al spoedig af van de vloeibare variant. Door meer bijenwas toe te voegen aan de benzine realiseert hij een crèmig medium dat hij eenvoudig op zijn palet aan de olieverf kan toevoegen – een mespuntje op één lik verf.⁶⁶

Vier Paarden is het grootste in de open lucht voltooide was/olieverfschilderij van Jan Altink en mag als vlotte schildersschets in vier kleuren exemplarisch heten voor het Groninger expressionisme.

Het boek *Avant-garde in Groningen. De Ploeg 1918-1928* verschijnt ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Groninger Museum (26 mei – 4 november 2018) en de tentoonstelling 'Grafiek van De Ploeg 1918-1928' in GRID Grafisch Museum Groningen (9 juni – 4 november 2018).

Colofon

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m. Groninger Museum
info@groningermuseum.nl
www.groningermuseum.nl

Boekconcept: Peter Vroege

Teksten: Mariëtta Jansen, Egge Knol, Henk van Os, Kees van der Ploeg, Doeke Sijens, Jikke van der Spek, Han Steenbruggen, Anneke de Vries en Mieke van der Wal
Redactie: Mariëtta Jansen, Egge Knol, Doeke Sijens, Jikke van der Spek en Anneke de Vries (tevens eindredactie)
Beeldredactie: Anneke de Vries
Concept, ontwerp en realisatie vormgeving: Bloemvis Design en communicatie, Groningen

© 2018 WBOOKS Zwolle / Groninger Museum / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2018.

ISBN 978 94 625 8248 4
NUR 646, 693

Achterplat:

Leden van De Ploeg na de opening van de allereerste Ploegexpositie, 2 februari 1919, detail. Foto Simon Steenmeijer, Groninger Museum, archief Cees Hofsteenge (zie afb. 71).

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij ondersteuning van:

BankGiro Loterij
GasTerra
Gasunie
Gemeente Groningen
Hanzehogeschool Groningen
Mondriaan Fonds
NNZ
Prins Bernhard Cultuurfonds
Provincie Groningen
Rabobank
Rijksuniversiteit Groningen
Stichting Beringer Hazewinkel
Stichting Het Fonds Ondernemend Groningen
Stichting het Roode- of Burgerweeshuis
Stichting J.B. Scholtenfonds en Stichting H.S. Kamminga-fonds
Vereniging Rembrandt
VSBfonds

Met speciale dank aan:

Dicky Bijlstra-van der Zee, Henk ter Bogt, Richard ter Borg, Beatrice von Bormann, Maaïke Bouma, Tjeerd Dam, Dirk Fennema, Henny van Harten, Jan Jaap Heij, Michael Hermse, Cees en Anna Hofsteenge, Jette Hoog Antink, Douwe Huizing, Peter Jordens, Jeroen Kapelle, Wim Koops, Geert Lameris, Marten de Leeuw, John Le Grand, Rob Martens, familie H. Meijer, Amsterdam, Rudo Menge, Gerard Muntinga, Fronique Oosterhof, Henk van Os, Frédérique van der Palm, de heer B. Paulus van Pauwvliet, RATATA! Concept & Grafisch Ontwerp, Victor M. Schmidt, Renée Smithuis, Meindert Spek, Marja Stijkel, John Stoel, Jan Stratingh, Hans van Teerns, Pleun van Toledo, Arenda Ubbens, Minke van der Velde, familie Herman van der Vlis, Peter Vroege, Henk van de Wal, Iris Wazzau, Martin Werkman, Hetty Wessels en verschillende bereidwillige particulieren;
Stedelijk Museum Amsterdam; Van Gogh Museum, Amsterdam; Rijksmuseum, Amsterdam; Drents Museum, Assen; Kunsthandel Studio 2000, Blaricum; Kirchner Museum Davos; Dordrechts Museum; Simonis & Buunk, Ede; Stichting De Ploeg, Groningen; Stichting Johan Dijkstra, Groningen; Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven; Universiteitsbibliotheek en Universiteitsmuseum Rijksuniversiteit Groningen; Gerrit van Houten Stichting, Groningen; Stichting Behoud Beeldende Kunsten Groningen; GRID Grafisch Museum Groningen; Gemeentemuseum Den Haag; RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag; Museum Belvédère, Heerenveen-Oranjewoud; Singer Laren; Wilhelm-Hack-Museum, Ludwigshafen; Het Nieuwe Instituut, Rotterdam; Jan Menze van Diepen Stichting, Slochteren; Museum De Fundatie, Zwolle; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; en alle medewerkers van het Groninger Museum die op enige wijze hebben meegewerkt aan de totstandkoming van boek en tentoonstelling.

BankGiroLoterij
WIN MEER, BELEEF MEER

GasTerra

gasunie

Gemeente
Groningen

Hanzehogeschool
Groningen
University of Applied Sciences

M
mondriaan
fonds

NNZ
the packaging network

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS
De kunst van het geven

provincie
groningen

Rabobank

rijksuniversiteit
groningen

31
STICHTING
JOHAN
DIJKSTRA

jbs&hsk

Vereniging
Rembrandt

VSBfonds,
iedereen doet mee

W BOOKS

GRONINGER
MUSEUM

De
Ploeg
100
jaar

Avant-garde in Groningen. De Ploeg 1918-1928

De Ploeg: een groep jonge kunstenaars besluit in de zomer van 1918 dat het tijd wordt om het braakliggende Groningse kunstleven vruchtbaar te maken. De kunstkring die ze oprichten stimuleert onderlinge uitwisseling en verbaast het Groningse publiek met de kwaliteit van de eerste expositie. Dan raken de activiteiten van de vereniging in een stroomversnelling als Jan Wiegiers, een van de oprichters, met financiële steun van zijn kunstvrienden gaat kuren in Davos en kennismaakt met de Duitse expressionist Ernst Ludwig Kirchner.

Kleurrijke en veelzijdige kunstenaars als H.N. Werkman, Jan Altink, Johan Dijkstra en Jan van der Zee raken aangestoken door Wiegiers' experimenteerdrijf. Ook vernieuwende architecten, beeldhouwers, letterkundigen en de toonkunstenaar Daniël Ruyneman worden lid en trekken met hun netwerk aan contacten De Ploeg de internationale avant-garde in.

Dit boek richt de schijnwerper op De Ploeg in de stormachtige jaren twintig, met lokale miskennis naast internationaal succes, en scherpe meningsverschillen naast vruchtbare samenwerking.

9 789462 582484